

Jerzy Paszek

Aluzje literackie w przekładzie "Ulissesa"

Teksty : teoria literatury, krytyka, interpretacja nr 5 (11), 95-108

1973

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Paszek

Aluzje literackie w przekładzie „Ulissesa”

*„Lektura Joyce’a jest wymarzoną
rozkoszą dla smakoszy literackich
— tych, którzy czytają tekst jako
aluzję do innego tekstu”.*

A. Sandauer

I

W rozdziale „Scylla i Charybda”, najbardziej nasyconym aluzjami fragmencie *Ulissesa* (jest czterokrotnie krótszy od rozdziału „Kirke”, a jednak zawiera taką samą ilość aluzji — jak ta najdłuższa część powieści¹), czytamy na jednej stronie między innymi takie odwołujące się do innych tekstów zdania²:

1. Nie masz już Jehowy — poborcy obrzezek.
2. Spotkałem go w muzeum, kiedy poszedłem pozdrowić z piany zrodzoną Afrodytę.
3. *O, życie życia, w wargach twoich płomień.*
4. Swe blade galilejskie oczy zwrócił ku rozcięciu jej pośladków.
5. *Bóg ścigający dziewczę skryte.*
6. Aż do tej chwili myśleliśmy o niej, jeśli w ogóle

Życie
życia

¹ Por. W. Thornton: *Allusions in «Ulysses». An Annotated List.* Chapel Hill 1968, s. 150—220 oraz 358—428. Książkę Thorntona zawdzięczam większość informacji o aluzjach literackich w *Ulissesie*.

² J. Joyce: *Ulysses.* Przełożył M. Słomczyński. Warszawa 1969, s. 216; w dalszym ciągu artykułu, cytując ten przekład, stronie umieszczam bezpośrednio po przytoczeniach.

o niej myśleliśmy, jako o cierpliwej Gryzeldzie (...) 7. Sztuka jego, bardziej niż sztuka feudalna, jaką nazwał Walt Whitman, była sztuką przesytu.

Pierwsze dwa przytoczenia — to znane wszystkim aluzje do *Biblii* (*Gen.* 17; 10—14) i mitu greckiego o powstającej z morskich pian Afrodycie. Cytat ostatni jest czytelny dzięki przywołaniu nazwiska poety, który często wiązał sztukę Szekspira z feudalizmem (np. w *Notes on British Literature*).

Pozostałe cztery przykłady można podzielić na dwie grupy: do pierwszej należą te (3, 5), które wyodrębniono kursywą; do drugiej cytaty (4, 6), które są w zasadzie zupełnie niezauważalne poza erudycyjnym komentarzem. Cytaty wyróżnione kursywą pochodzą z *Prometeusza rozpętanego* Shelleya (3) oraz z *Atalanty w Kalydonie* Swinburne'a (5). Nie oznaczone cudzysłowem ni kursywą fragmenty to aluzja do *Hymnu do Prozerpiny* Swinburne'a (*O pale Galilean*) oraz do *Opowieści kanterberyjskich* Chaucera (6).

Rodzaje
aluzji

Jak z powyższego wprowadzenia wynika, w *Ulissee* (z punktu widzenia polskiego czytelnika) znajdujemy aluzje, by tak rzec, *jasne* oraz *ciemne*. Do pierwszej kategorii zaliczają się te, które są łatwo rozszyfrowalne, zrozumiałe dla każdego czytelnika interesującego się literaturą. Do drugiej zaś te, co do których — nawet wiedząc, że są jakimś cytatem (kursywa, tok zdania, niejasne skojarzenie z czymś już znanym) — musimy upewnić się w komentarzu lub w literaturze specjalistycznej.

W kategorii aluzji jasnych mamy dwie podgrupy: do jednej należą te wszystkie zdania a nawet pojedyncze słowa, które są powszechnie znanymi powiedzeniami („skrzydlate słowa”) — mogą tu występować dokładne cytaty z różnych utworów literatury światowej i ich parafrazy, znane tytuły dzieł beletrystycznych, popularne postacie książkowe itp. Drugą podgrupę tworzą te zdania czy zestawienia kilku słów, do których Joyce dodał „etykietkę”

proweniencyjną — nazwisko autora czy też tytuł książki, powszechnie znany szczególnie (np. topograficzny w aluzji do *Hamleta* na s. 51: „kuszące fale przyływu Elsynoru”) wiążący się z jednym tylko utworem.

Zamierzam najpierw pokazać kilka przykładów aluzji jasnych, z których oddaniem w polszczyźnie tłumacz nie miał zasadniczo kłopotu, by następnie przejść do spraw trudniejszych — wątpliwości nasuwających się w trakcie konfrontacji przekładu z oryginałem. Oto przykłady „skrzydlatych słów”, które Joyce zacytował bez parodiowania i przekształcania:

1) aluzje do *Biblii*, np.: „i że niewiasta w bólach rodzić winna” (s. 418; *Gen.* 3; 16), „Piotr święty, opoka, na której Kościół Święty po wszystkie wieki wzniesiono” (s. 419; *Mat.* 16; 18 oraz *Jan* 1; 42), „sól ziemi” (s. 490; *Mat.* 5; 13 oraz *Łuk.* 14; 34), „Cesarzowi, co cesarskie, Bogu, co boskie” (s. 31; *Mat.* 22; 21 oraz *Mar.* 12; 17, *Łuk.* 20; 25); „Czy pragniecie być jako bogowie?” (s. 44; *Gen.* 3; 5), „Oto ciało moje” (s. 95; *Mat.* 26; 26 oraz *Mar.* 14; 22 i *Łuk.* 22; 19);

Cytaty
z *Biblii*

2) aluzje do Homera, np.: „oinopa ponton, morze ciemne jak wino” (s. 55; epitet persewerujący w *Odysei* i *Ulissesie*, s. 9, 259), „Penelopa domowego ogniska” (s. 216), „wolooka bogini” (s. 345; mowa o Herze);

Aluzje
do
Homera...

3) aluzje do utworów pisarzy angielskich, np.: „Gdy Rutlandbaconsouthamptonshakespeare czy też inny poeta tego samego nazwiska w owej komedii omyłek napisał *Hamleta*” (s. 224; aluzja do tytułu dramatu Szekspira *Komedia omyłek*), „Dusza pełna wahań, występująca do boju przeciw morzu trosk” (s. 198; wyimek ze znanego monologu Hamleta „Być albo nie być”), „Houyhnhnm, koniochrapy” (s. 46; określenie z *Podróży Gulliwera* Swifta), „nieszczęsne jahusy” (s. 352, też z *Podróży Gulliwera*), „aby napisali *Raj utracony* pod pana dyktando” (s. 198;

...pisarzy
angielskich...

aluzja do tytułu poematu Milтона), „Jak ów gruby chłopiec u Pickwicka, chce nam zmrozić krew w żyłach (s. 202; aluzja do utworu Dickensa).

Zauważalne i łatwe do odszyfrowania są także parafrazy różnorodnych jasnych aluzji. Najczęściej przekształca Joyce fragmenty *Biblii* i „skrzydlate słowa” z dramatów Szekspira;

... *Biblii*...

4) aluzje do *Biblii*, np.: „Małżonka i towarzyska Adama Kadmona: Heva, naga Ewa. Nie miała pepka. Spójrz. Brzuch bez skazy (...) biały bróg zboża” (s. 44; aluzje do *Genesis* oraz *Pieśni Salomona*), „Ewa. Nagi, pszenicznobrzechy grzech. Sploty węża otaczają ją, wbija żądło całując” (s. 214; aluzje do *Genesis* i *Pieśni Salomona*);

...i Hamleta

5) aluzje do *Hamleta*, np.: „Mąż metodysta. Jest metoda w jego szaleństwie” (s. 173), „Mieć albo nie mieć, oto jest pytanie (582), „Wejść albo nie wejść. Pukać albo nie pukać” (s. 696). „Słabości, na imię ci *Sceptre*” (s. 348), „Słabości, na imię ci małżeństwo” (s. 574).

Do wyjątków należy parafrazowanie znanych literackich nazwisk: „Sherlockholmesował go” (s. 658; bohater utworów A.C. Doyle’a).

„Naładuj kiesę” —
mówi
Szekspir

Na drugim biegunie aluzji jasnych leżą te, które zawierają „etykietkę” z nazwiskiem cytowanego pisarza. Najprostsze i bezproblemowe jest odczytanie tych przytoczeń, gdzie na cytowanie wskazuje bądź treść zdania, np. „gdy umysł — jak powiada Shelley, jest jak dogasająca głównia” (s. 209), bądź forma zapisu, np. „nieśmiertelne strofy Thomasa Osborne’a Davisa (...) *Stań się narodem raz jeszcze*” (s. 339), „co powiada Shakespeare? *Naładuj kiesę*” (s. 36; cytat z *Otella*, I, 3, w. 345). Trudniej wyłapać te reminiscencje, gdzie podano co prawda nazwisko autora, ale ani forma zapisu, ani sama treść wypowiedzi nie wskazuje bezpośrednio na przytaczanie w cudzysłowie danego wyimka. Przykładowo: „Ale wzrosli w dniach zła i ciemnoty. To piękny poemat: Ingram” (s. 258; jest to aluzja

do wiersza pt. *The Memory of the Dead* poety J. K. Ingrama, gdzie jedna ze zwrotek rozpoczyna się słowami: „*They rose in dark and evil days*”), „wzruszający wiersz Tommy Moore’a o Sarze Curran, a jest ona z dala od kraju” (s. 327; T. Moore napisał pieśń *She is far from the Land* o narzeczonej Roberta Emmeta — Sarah Curran).

Większość — czego się można było spodziewać — aluzji jasnych została po mistrzowsku przełożona przez tłumacza. Pojawia się jednakże kilka przeoczeń lub dyskusyjnych translacji. Dla uniknięcia nieporozumień przy następnych edycjach *Ulissesa* pozwolę je sobie tu wskazać czy zasygnalizować (to ostatnie dotyczy spraw dyskusyjnych).

Dyskusyjne
tłumaczenia

1. Joyce kilkakrotnie parafrazuje w swojej powieści wyimki ze słynnego monologu Hamleta „Być albo nie być”. Tak jest także i na s. 665, gdzie doszło do zderzenia w jednym zdaniu aż dwu odwołań do wymienionego monologu: „czy jej kres taki byłby, czy nie, celem na tej ziemi najpożądanym” (po angielsku: „*pending that consummation devoutly to be or not to be wished for*”). Widać więc, że zachowując w całości mniej znany fragment monologu Hamleta (w przekładzie Paszkowskiego: „Kres taki byłby celem na tej ziemi // Najpożądanym”³), przechodzi do porządku nad najbardziej znanymi „skrzydlatymi słowy”: *być albo nie być*. Proponuję tu dać następującą wersję: „czy jej kres mógłby być albo nie być...”

2. W rozdziale pierwszym czytamy: „Wydrukowane przez siostry Parki w roku wielkiego wichru” (s. 17). „Siostry Parki” są odpowiednikiem aluzji do *Makbeta*, w którym występują „*weird sisters*” (I, 3, w. 32). Przekład Słomczyńskiego jest w pewnym stopniu uzasadniony, bo wyrażenie to rzeczywiście można przetransponować tak, jak to uczynił w polskiej wersji *Ulissesa*. Ale trafniej — bo nawiązując

³ W. Szekspir: *Hamlet*. Przekład J. Paszkowskiego. W: *Dzieła dramatyczne*. T. VI. Warszawa 1963, s. 79.

„W rzeczy
samej”
lepiej

do słów przyjętego od lat przekładu J. Paszkowskiego oraz do aury emocjonalnej zdania: „wielki wicher”, stąd i „czarownice” — oddać to sformułowanie Joyce’a można by przez „siostry wiedźmy” czy „wraże wiedźmy”⁴.

3. Aluzję do słów Poloniusza „*Very like a while*”, które Paszkowski przetłumaczył jako: „W rzeczy samej, istny wielbłąd”⁵, stanowią słowa Stefana „*Ay, very like a whale*”, co Słomczyński oddał przez „W istocie, wielce jak wieloryb” (s. 47). Myślę, że lepiej byłoby skorzystać z „rozpędnika” starego tłumaczenia *Hamleta* („W rzeczy samej, istny...”), przez co uniknięto by niezręcznego „wielce jak”.

4. Joyce kilka razy nawiązuje w tekście swej powieści do tytułu słynnego poematu Coleridge’a *The Rime of the Ancient Mariner*, co przyjęto u nas oddawać przez *Pieśń o starym żeglarzu* bądź *Pieśń o sędziwym marynarzu*⁶. Słomczyński zaś daje albo „odwiecznego żeglarza” (s. 234, 686), albo „dawnego żeglarza” (s. 659). Wydaje się, że trafniej byłoby pozostać przy epitecie „stary” bądź przymiotniku „sędziwy”.

5. W fantasmagoryjnych scenach rozdziału „Kirke” pojawia się i Szekspir, który (w paralytycznej furii) krzyczy tu: „Szukokamy kokogo pierkowszego morkodokować!” (s. 593; w oryginale: „*Weda seca whokilla farst*”). Jest to aluzja do słów Królowej Aktorki z *Hamleta*, mówiącej: „Taka tylko drugiego

⁴ W. Szekspir: *Makbet*. Przekład J. Paszkowskiego. W: *Dzieła dramatyczne*. T. V. Warszawa 1963, s. 816. Przekład francuski (J. Joyce: *Ulysse*. Przełożył A. Morel przy pomocy S. Gilberta, przejrzał V. Larbaud i autor. Paris 1958, wyd. 20) jest tu jeszcze mniej ścisły — brak rzeczownika „siostry”: „*Des presses des Parques*” (s. 16).

⁵ Szekspir: *Hamlet*, s. 99.

⁶ Por. np. *Poeci języka angielskiego*. T. II. Warszawa 1971, s. 224; M. Bodkin: *Studium o «Sędziwym marynarzu» i archetypie odrodzenia się*. Przekład M. Sprusińskiego. W: *Sztuka interpretacji*. T. I. Wybór i oprac. H. Markiewicza. Wrocław 1971.

może zostać żoną, // Co zabiła pierwszego⁷ („*None weds the second but who killed the first*”). Przekład zbliżony mógłby brzmieć (bez zniekształceń ekspresyjnych): „Poślubi drugiego, która zabije pierwszego”. Tak mniej więcej aluzja ta oddana została w innym miejscu przekładu: „poślubiła swego drugiego, zabiwszy pierwszego” (s. 218).

„Poślubi drugiego, która zabije pierwszego”

6. Mam też pewne wątpliwości co do przetransponowania pojawiających się w księdze *Eol* palindromów. Proponowałbym przesunięcie słynnego polskiego palindromu o kobyle, co ma mały bok, na drugie miejsce, a wysunięcie na pierwsze wierniejszego zapisu angielskiego wyrażenia „*Madam, I'm Adam*”. Może: „*Madam, a jam Adam*”? Chodzi o to, że palindrom ten kojarzy się z poprzedzającym tekstem: „*Dick Adams*, najbardziej gołębiosercy pieprzony mieszkaniec Corku z wszystkich, w których kiedykolwiek Bóg tchnął życie, i ja” (podkr. *J.P.*) (s. 148)⁸.

7. Wydaje się, że można także przełożyć inną sztuczkę Joyce'a: „Dźwięki oszukują, powiedział Stefan po przeciągającej się pauzie. Jak imiona, Cyncero, Podmore, Napoleon, pan Goodbody, Jezus, pan Doyle” (s. 644). Chodzi tu o to, że wymienione na drugim miejscu popularne nazwiska angielskie są w zasadzie aluzjami czy „ukrytymi przekładami” tych wymienionych na pierwszym miejscu. „Cyncero” (czy „Cyceron”) pochodzi od łacińskiego „*cicera*” („groch włoski, ciecierzycy”) czyli odpowiada popularnemu polskiemu nazwisku „Groszkowski”. Na tej zasadzie „Doyle” można oddać przez „Oliwę” czy „Oliwskiego” a „Goodbody” przez „Dobrowolskiego” (bo „Dobrocielski” jest chyba nie spotykanym w Polsce nazwiskiem) lub podobnie.

Kto zna Dobrocielskich?

8. O błędnym oddaniu frazy „*Everyman or Noman*”

⁷ Szekspir: *Hamlet*, s. 91.

⁸ Cytowany przekład francuski stara się tu dać i Adama, i króciutki palindrom: „*C'est Adam, Madame, Adam du fait d'Evâch hâve*” (s. 135).

przez zdanie „Wszelkiczłek lub Nieczłek” — frazy aludującej do tytułu XV-wiecznego moralitetu oraz odpowiedzi udzielonej przez Ulissesa Polifemowi — zamiast „Każdy lub Nikt” pisał już Zbigniew Lewicki⁹.

Kłopoty
z piosenką

Trudniejszym zadaniem dla tłumacza jest zauważenie i przekład tych aluzji literackich, które poprzednio nazwałem *ciemnymi*. Pozornie wymykają się spod tej kategorii wszelkie odwołania do irlandzkich i angielskich piosenek, które w dużej mierze zostały wyodrębnione kursywą i umiejscowieniem na osi stronicy. Ale tylko pozornie, gdyż Słomczyński napotyka tu przeszkodę nie do pokonania: nie da się bowiem przetransponować aury, emocjonalnych nastrojów i skojarzeń związanych nieoddzielnie z określoną piosenką w danym środowisku (tu kultura angielska, a jakże często jeszcze większe zawężenie — kultura irlandzka!). Każdy się zgodzi, że tłumacząc takie np. polskie piosenki, jak *Góralu czy ci nie żal, Szła dziewczeczka do laseczka* czy *Chryzantemy złociste* — w języku obcym najtrudniej wyjaśnić (bez, oczywiście, wszelkiego komentarza poza tekstem samej piosenki) swoisty charakter tych utworów, z których pierwszy notabene stał się z czasem prawie narodowym hymnem pijackim... Tak samo ma się sprawa z różnorodnymi piosenkami irlandzkimi, których pono w *Ulissesie* jest blisko 800. Aby przybliżyć ich wymowę emocjonalną, tłumacz niekiedy wyzyskuje aluzje do powszechnie znanych u nas piosenek. Na przykład gdy nakłada na angielski tekst piosenki *When the Bloom Is on the Rye* (słowa E. Fitzball, muzyka Sir H. Bishop)

My pretty Jane! My pretty Jane!
Ah, never, never look so shy,
But meet me, meet me in the evening,
While the bloom is on the rye

⁹ Z. Lewicki: *Jak czytać «Ulissesa»? Zamiast klucza. „Współczesność” 1970, nr 6.*

— tekst popularnej piosenki *Uciekła mi przepióreczka w proso*. Czytamy więc w przekładzie powieści Joyce'a:

Uciekł mi
Bloom w
proso

1. „*Leopoldo, czyli uciekł mi Bloom w proso, powiedział Lenehan*” (s. 250).

2. „*Blady Bloom w*” (s. 274; w oryg.: „*Blue Bloom in on the*”).

3. „*Bloom biedny w proso*” (s. 280).

4. „*Teczka Gouldinga, Collisa i Warda poprowadziła Blooma w proso między ukwiecone stoliki*”

5. „*Z prosa boso biedny. Bloom wstał*” (s. 307).

Jest to więc niewątpliwie wielki sukces tłumacza — zasugerowanie czytelnikowi narzucającego się motywu muzycznego związanego z postacią Blooma, ale jednocześnie przykład przymusowej interpretacji naddanej, wniesienie asocjacji obcych oryginałowi. Myślę, że niepotrzebnie natomiast nawiązał Słomczyński do tejże piosenki w rymie innego przerywnika muzycznego (s. 168):

Jutro w pogrzebie cię poniosą,
Choć dzisiaj idziesz przez to proso.

— przekładu piosenki w oryginale brzmiącej:

*Your funeral's tomorrow
While you're coming through the rye.*

W związku z tym, że mało znane aluzje (dodatkowo jeszcze nie wyróżnione kursywą, jak to jest w większości aluzji do utworów muzycznych) są w zasadzie niewykrywalne bez szczegółowych studiów (samodzielnego tłumacza oraz innych badaczy), translator może je niekiedy zupełnie pominąć. Oto dwa przykłady takich pominięć:

1. Zdanie „*Próżna na dnie serca*” (s. 112) w naszym nie przypomina aluzji do Szekspirowskiego „*im my heart of heart*” (*Hamlet* III, 2, w. 79), uwidocznionej w oryginale: „*In her heart of hearts*”. A można by tu przecież dać wyrazistą kalkę barokowej metafory Szekspira, gdyż jest precedens u Paszkowskiego: „*w sercu samegoż serca*”¹⁰.

Serce
serca

¹⁰ Szekspir: *Hamlet*, s. 86.

2. Nie jest też ścisłym przekładem oryginalnego „*He burst her tympanum*” zdanie Słomczyńskiego: „Przebił jej błonę” (s. 550), gdyż chodzi tu o aluzję do średniowiecznych wierzeń, iż Maria poczęła Jezusa przez ucho za pośrednictwem słowa bożego (tak m.in. twierdzili i św. Augustyn, i św. Bonawentura; aluzje do tego spotykamy w *Gargantui i Pantagruelu* oraz w *Kubusiu Fataliście*). Powinno tu raczej być: „Przebił jej bębenki”, przez analogię do wcześniejszego dialogu (s. 289):

„— Pewnie, rozwaliłbyś bębenki jej uszu, powiedział pan Dedalus, spowity aromatem dymu, takim organem jak twój.

Brodaty, bogaty śmiech Dollarda zatrząsł klawiaturą. Rozwaliłby.

— Nie mówiąc już o innej błonie, dodał ojciec Cowley”.

Pominięcie
spolszczeń

Do innej kategorii pominięć — tu już wchodzi w grę sfera dowolnego wyboru tłumacza — należą te, gdy w przekładzie przechodzi się obok osadzonych już w naszej tradycji literackiej spolszczeń. Oto jeden z kilku przykładów: zdanie „A Ksenofont spoglądał ku Maratonowi, powiedział pan Dedalus, spoglądając ponownie na kominek i okno, a Maraton spoglądał ku morzu” (s. 135) — jest parafrazą dwóch wersów z *Don Juana* Byrona:

The mountains look on Marathon —

And Marathon looks on the sea

— co Edward Porębowicz oddał przez

Na Maratonu błoń patrzą skały,

Błoń Maratonu patrzy na wodę¹¹.

Czy Słomczyński, chcąc zwrócić uwagę polskiego czytelnika na tę aluzję, powinien był wykorzystać tłumaczenie Porębowicza? Wydaje się, że można by to zrobić tylko wówczas, gdy wydanie *Ulissesa* będzie komentowane: wtedy pozostawiając przekład omawianego fragmentu bez zmian, dodano by w przypisie: „Aluzja do wersów *Don Juana* Byrona, które w przekładzie Porębowicza brzmią...”

¹¹ G. Byron: *Don Juan*. Przełożył E. Porębowicz. Warszawa 1954, s. 153.

II

W pracach teoretycznych, dotyczących problematyki przekładu, często mówi się o trudnościach związanych z translacją warstwy brzmieniowej dzieła literackiego¹². Edward Balcerzan w podstawowej na naszym terenie książce o metodologii i praktyce tłumaczeń podaje — za W. Koptiłowem — cztery czynniki główne, decydujące o poziomie i możliwości ścisłego przekładu poetyckiego, z których dwa można odnieść do trudności i skomplikowania pracy Słomczyńskiego. Myślę o punktach: „różnice systemowe języka przekładu i oryginału”, a także „swoiste elementy stylu autora i niezwykłość manieri indywidualnej”¹³. Do przeszkód związanych z punktem „różnice systemowe języka przekładu i oryginału” zaliczyłbym problematykę homonimiczności i struktury brzmieniowej wyrażen oryginału — tu rzeczywiście trzeba w większości przypadków rezygnować z adekwatności (transliteracji) przekładu lub też rekompensować nieprzekładalne gry wyrazów innymi środkami stylistycznymi. Dam dwa przykłady takiej dźwiękowej nieprzekładalności:

1. Na s. 430 *Ulissesa* znajduje się zdanie: „To ten sam *byk*, którego wysłał na naszą wyspę farmer Mikołaj” (podkr. J.P.), jako przekład oryginalnego: „*That same bull that was sent to our island by farmer Nicholas*” (podkr. J.P.). Po angielsku „*bull*” jest homonimem oznaczającym jednocześnie i „byka” i „bullę papieską”. Zdanie oryginału stanowi aluzję do bulli papieskiej, *Laudibiliter*, w której papież Hadrian IV (był papieżem w latach 1154—1159; jedyny papież narodowości angielskiej — jego właściwe nazwisko brzmiało: Nicholas Break-

Cztery
główne
czynniki

Jedyny
angielski
papież

¹² Por. np. *Aktualnyje problemy teorii chudożestwiennogo pieriewoda*. Moskwa 1967 (t. I, s. 347; t. II, s. 278—286).

¹³ E. Balcerzan: *Styl i poetyka twórczości dwujęzycznej Brunona Jasińskiego. Z zagadnień teorii przekładu*. Wrocław 1968, s. 38.

spear) darował Irlandię angielskiemu królowi Henrykowi II jako lenno papieskie. Jak widać, nie można tu — bez wyjaśnień przypisowych — zawrzeć jednocześnie aluzji do wymienionej bulli oraz utrzymać opis całego fragmentu rozdziału „Woły Heliosa” w stylizacji oryginału (perseweracja wyrazów „byk”, „krowa” itp.).

2. Nieprzekładalna jest też aluzja zawarta w zdaniu: „Pierwsze, ocalone z wód starego Nilu, pośród sitowia, łódeczko z wiklinowej plecionki: w końcu pieczara górską, tajemny grobowiec pośród głosów żbika i ptaka drapieżnego” (s. 423—424). „Ptak drapieżny” to w oryginale „*ossifrage*”, w którym, dzięki rozbiciu na łacińskie „*ossi*” i niemieckie „*Frage*”, ukryta jest pointa całego zdania: problem esencji człowieka, wiążący się z motywem obrazowym kości (*bones*)¹⁴.

Maniera
indywidualna
pisarza

Ale i do drugiego punktu — „niezwykłość manieri indywidualnej pisarza”, gdzie zaliczam także aluzyjność *Ulissesa* — odnosi się pojęcie nieprzekładalności: wiele z przeszkód związanych z aluzjami literackimi nie udało się i nie uda pokonać. Nie da się w szczególności pokonać tych przeszkód, które są nieodłącznie związane z tradycją literacką angielszczyzny oraz z kulturą irlandzką. Wydaje mi się bowiem, że dokładny komentarz do *Ulissesa* (np. na poziomie filologicznym wyjaśnień Stanisława Pigonia do *Pana Tadeusza* w serii Biblioteki Narodowej) liczyć by musiał co najmniej tyle stron, co oryginalna wersja powieści Joyce’a — i to jeszcze nie wiadomo, czy wyczerpano by w takim tomie wszystkie realia i różnorakie aluzje tej najbardziej szczegółowej epepei Dublina. Niech wy-

¹⁴ Zob. H. Bonheim: *Joyce's Benefactions*. Berkeley, Los Angeles 1964, s. 31. Inne przykłady nieprzetłumaczalnych gier słów, aliteracji itp. przynosi artykuł E. Muskat-Tabakowskiej *The Polish Translation of James Joyce's «Ulysses» and Some Underlying Problems* („Prace Historycznoliterackie” z. 24. „Zeszyty Naukowe Uniwersyteitu Jagiellońskiego” CCXCIII. Kraków 1973).

starczą za przykład trudności wiążące się z transplantacją folkloru muzycznego Irlandii.

Z powyższych uwag o przekładaniu aluzji literackich chciałbym wysunąć jeden generalny wniosek: nie jest prawdą, że największe trudności napotyka tłumacz na najniższym poziomie struktury dzieła literackiego — w jego warstwie brzmieniowej. Nie mniej skomplikowane zadania czekają go na najwyższym pięttrze struktury utworu: w oddawaniu takiego drobnego w zasadzie i marginalnego szczegółu świata przedstawionego powieści, jakim jest aluzja literacka.

Aluzja literacka ma bowiem — z punktu widzenia tłumacza — co najmniej dwie strony. Jedną jej stronę stanowi aluzja, którą nazwałem tu jasną — aluzja do znanych powszechnie dzieł literatury światowej (*Biblia*, Homer, Szekspir, Swift), dzieł fundamentalnych w kręgu kultury śródziemnomorskiej.

Drugą jej stronę przedstawiają zaś odwołania do wszelkich mikrokosmosów literackich, do kultury ściśle związanej z określonym środowiskiem, odwołania nie dające się w przeważnej mierze przetransponować na język innej kultury (najdobitniejszym przykładem mogą tutaj być problemy nasuwające się przy przekładzie piosenek w *Ulissesie*). Świetny radziecki specjalista od problematyki przekładów poetyckich J.G. Etkind cały rozdział jednej ze swych książek poświęcił współzależności poziomu tłumaczenia i dociekań naukowych tłumacza. Kończy ten rozdział słowami: „Poeta zajmujący się przekładami wierszy, czyli swoistą, bardzo złożoną i odpowiedzialną sztuką, nie może się obejść bez *nauki filologicznej* — w najszerszym znaczeniu tego słowa, zawierającym w sobie lingwistykę, estetykę, historię społeczeństwa i literatury, poetykę”¹⁵.

Janusowe
oblicze
aluzji
literackiej

¹⁵ J. Etkind: *Poezija i pieriewod*. Moskwa — Leningrad 1963, s. 201.

Talent
poetycki
i filologiczna
dociekliwość

Myszę, że Maciej Słomczyński w swojej racji nad przekładem powieści Joyce'a pokazał nie tylko wielki talent poetycki (bo nie ma prawie różnicy pomiędzy prozą *Ulissesa* a poezją), ale i dociekliwość i akrybię iście filologiczną. Kilka znalezionych w tak olbrzymim tekście uchybień literze oryginału nie może zmienić tej oceny. Dlatego też nie mogę się zgodzić z krytykiem, który umieszcza polski przekład *Ulissesa* na równi z niemieckim, a poniżej francuskiego: w tekście francuskim znalazłem sporo przeoczeń w translacji aluzji literackich¹⁶.

¹⁶ G. Sinko: *«Ulisses» jakim go mamy*. „Miesięcznik Literacki” 1970 nr 7, str. 60. Legendę o doskonałości przekładu francuskiego i niemieckiego rozwiewa i burzy esej Fritz Senna *«Ulysses» in Translation*. W: *Approaches to «Ulysses». Ten Essays*. Ed. T. F. Staley i B. Benstock. Pittsburgh 1970, s. 252 i n. Oto dobitny i ciekawy przekład. Przekład paronomazji oryginału: „*What opera is like a railway line? (...) «The Rose of Castille». See the wheeze? Rows of cast steel. Gee!*”, z którym nie uporały się tłumaczenia niemieckie, duńskie i szwedzkie (pozostawiając wersję angielską), a także francuskie („*Quel est l'opéra qui ressemble à une filature? «L'Étoile du Nord». Les Toiles du Nord*”), hiszpańskie („*Cuál es el país que tiene más hoteles? Suiza. La patria de Guillermo-hotel*”) i portugalskie („*Que opera é vegetal e mineral? «Palhaco. Palha e aco*”) najlepiej został oddany w wersji polskiej: „*Jaka opera przypomina eunucha? (...) — Róża Kast(r)ylili. Rozumiecie? Kastr-ylili. Ha!*” (s. 145; 459: „*Jaką operę by lubił? Róża Kastylii. Rusza Kastr*” i 488: „*Zna pan ten stary dowcip. Róża Kastylii. Kastylii. Bloom*”; a także na s. 522: „*Jaka opera przypomina aunuchów w Gibraltarze? Róża Kastylii. Róża Kastylii*”) oraz włoskiej: „*Quale opera assomiglia a una donna frigida? (...) «La Rosa di Castiglia». (...) La Rosa casti li ha*”.

Także w wielu innych fragmentach oryginału, które okazały się zbyt trudne dla tłumaczy zachodnioeuropejskich (jak widać z cytowanego eseju Senna, omawiającego wszystkie tłumaczenia *Ulissesa* do roku 1968 — w końcowym przypisie wspomniano tu także i o polskim przekładzie), polskie tłumaczenie wychodzi obronną ręką z opresji.